

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԴԱՅԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1920թ. հունվար-օգոստոս)

ՇԻՐԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱԼ

Առաջին հանրապետության գոյության շրջանում հայ-վրացական հարաբերությունները խաթարող գործոններից մեկն էլ Արդահանի պատկանելության շուրջ ծավալված վեճն էր: Դա նոր երևույթ էր հայ-վրացական տարածքային վեճերի պատմության մեջ և պայմանավորված էր նաև Հայաստանի ծովային ելքի շուրջ պայքարով:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության հետագա զարգացման համար կենսական նշանակություն ուներ դեպի ծով ելքը: Հիմնականում քննարկվում էին ճորճիսի հովտով դեպի Կարս-Արդահան-Բաթում կամ Լազիստան (Ռիզե կամ Աթինե նավահանգիստներ) ուղղությունները: Ինչպես տեսնում ենք, Արդահանի գավառը Հայաստանի ծովային ելքի գլխավոր դարպասը՝ նախադուռն էր:

Արդահանը պատմականորեն Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի ինը գավառներից մեկն է¹: Ե՛վ պատմական, և՛ ազգագրական տեսանկյունից գավառի հայկական պատկանելությունն անվիճելի է: Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունն սկսեց վիճարկել այս հարցը հիմնականում երկու պատճառով: Նախ, հավակնելով Արդահանին, ինչպես նաև նրանից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած Օլթիի գավառին և վերջինիս հարող Երզրունի վիլայեթի թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին², Վրաստանը լայն ճակատով դուրս էր գալիս դեպի Լազիստան, որի լազ բնակչությանը համարում էր էթնիկ վրացի և ձեռք էր բերում փլուզվող Օսմանյան կայսրության Սև ծովին առափնյա մի պատկառելի տարածք՝ Բաթումից գրեթե մինչև Տրապիզոն: Ե՛վ երկրորդ, դրանով Վրաստանը Հայաստանին զրկում էր սեփական ծովային ելքի հնարավորությունից, վերջինիս զցում հաղոր-

¹ Տե՛ս **Ա. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 110:

² 1266 թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Ջաղեցին հիմնադրում է Սամցխեի ընդարձակ իշխանությունը, որն ընդգրկում էր Տաշիրից մինչև Երզրուն ընկած տարածքը (տե՛ս **Ա. Մելքոնյան**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 56): 1578 թ. Սամցխե-Ջավախքը գրավելուց հետո թուրքերը ստեղծեցին Չլդրի (Ախալցխայի) էյալեթը, որը հիմնականում ընդգրկել է Սամցխեի իշխանության տարածքները: Չնայած դրան՝ Չլդր-Ախալցխայի էյալեթը ժամանակ առ ժամանակ ավելի ընդարձակվել է և միավորել նաև պատմական Տայք աշխարհն ու Գուգարքի մեծ մասը, առանձին գավառներ՝ Բարձր Հայքից, Այրարատից, Խաղտիք-Լազիստանից: Քանի որ այս էյալեթը հյուսիսից սահմանակից էր վրացական թագավորությանը, թուրքերը այն անվանել են նաև Գյուրջիստանի (Վրաստան) վիլայեթ (տե՛ս **Ա. Մելքոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 69): Հենց այս հանգամանքն էլ, ըստ երևույթին, հիմք է տվել վրացիներին հավակնելու Արդահանին, Օլթիին, Երզրունի վիլայեթի հյուսիս-արևելյան գավառներին, ինչպես նաև Լազիստանին:

դակցական (տարանցիկ) լիակատար կախվածության մեջ և հսկայական առևտրատնտեսական առավելություններին զուգահեռ՝ մյուս տարածքային վեճերի (Լոռի, Ախալքալաք) հարցերում կարող էր Հայաստանին մղել էական գիշումների:

Արդահանի նկատմամբ վրացական հավակնությունները պաշտոնապես դրսևորվեցին 1919 թվականի մարտին: Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Վրաստանի ներկայացուցիչներ Ն. Չխեիձեն և Ի. Շերեթելին մարտի 14-ին ներկայացրին Վրաստանի նախնական հուշագիրը, որտեղ թվարկվում էին Վրաստանի տարածքները, այդ թվում՝ Արդահանի և Օլթիի շրջանները և Տրապիզոնի վիլայեթի մի ընդարձակ մասը (ներառյալ Լազիստանը)³: Մինչ այդ՝ փետրվարի 12-ին, հայկական զույգ պատվիրակությունների կողմից Փարիզի վեհաժողովին էր ներկայացվել հայկական պահանջների հուշագիրը, որտեղ Կարսի մարզը, բացի Արդահանից հյուսիս ընկած շրջանից, ներառված էր Հայաստանի կազմի մեջ⁴: Արդահանից հյուսիս ընկած շրջան ասելով նկատի էր առնվում Կուր գետից հյուսիս՝ Արդահանի տեղամասի հիմնականում մուսուլմանաբնակ հյուսիսային հատվածը և Փոցխովի տեղամասը⁵:

1919 թվականի ապրիլին անգլիացիների որոշմամբ Կարսի մարզն անցավ Հայաստանին՝ բացի Կուրից հյուսիս ընկած տարածքից, որն անցավ Վրաստանին: Կուր գետը կիսում էր նաև Արդահան քաղաքը⁶: Ըստ այդմ որոշվեց՝ քաղաքի հյուսիսային և հարավային մասերում պետք է լինի հայկական վարչություն, բայց վրացիներն իրավունք էին ստանում քաղաքի հյուսիսային հատվածում պահելու 50 հոգանոց կայազոր, իսկ հայերը՝ հարավային հատվածում՝ 100 հոգանոց⁷: Սակայն վրացական կողմը խախտել էր այս պայմանավորվածությունները և զորք էր մտցրել նաև Արդահանի շրջանի՝ Կուրից հարավ ընկած հայկական տարածքները, որի դեմ բողոքում էր Հայաստանի կառավարությունը⁸: Վրացիներն էլ իրենց հերթին պայքարում էին քաղաքում սեփական կայազորի թիվը հայկականին հավասարեցնելու համար⁹:

Սրանք էին Արդահանի շուրջ ծավալված հայ-վրացական վեճի թեմաները, որոնք հիմնականում լուծում ստացան 1919 թվականի հոկտեմբերին:

1920 թվականին հայ-վրացական հարաբերությունները նոր զարգա-

³ Տե՛ս **Оганнисян Р. Г.** Международные отношения Республики Армения в 1918–1920 гг. Ер., 2007, էջ 73:

⁴ Տե՛ս **Հ. Ղազարյան**, Սևրի պայմանագիրը և Կուրդո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Եր., 2012, էջ 231, 253:

⁵ Արդահանի գավառը բաժանված էր չորս ոստիկանական մասերի. հյուսիսում Փոցխովի տեղամասն էր՝ Դիզուր կենտրոնով, կենտրոնում՝ Արդահանի տեղամասը՝ Արդահան կենտրոնով, արևմուտքում՝ Չլըրի տեղամասը՝ Ձուրզունա կենտրոնով և հարավում՝ Գյոլի տեղամասը՝ Օկան կենտրոնով (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Եր., 1979, էջ 368, Կարսի մարզի (1878-1917) քարտեզը, նաև՝ «Հայաստանի պատմության ատլաս», Բ մաս, Եր., 2009, էջ 62, 64):

⁶ Տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 156:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 133, թ. 42, 43, 44:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 138, թ. 74:

ցումներ ստացան: Արդահանի խնդիրը, ցավոք, շարունակում էր մնալ այդ հարաբերությունները խաթարող գործոններից մեկը:

Թեև 1919 թվականի հունիսի 16-ին Վրաստանը Ադրբեջանի հետ կնքել էր պաշտպանական դաշինք¹⁰, որին Հայաստանը հրաժարվել էր միանալ, այդուհանդերձ Վրաստանի կառավարությունը 1920 թվականի հունվարին¹¹ առաջարկում է ռազմաքաղաքական դաշինք կնքել¹²: Հայ-վրացական դաշինքի առաջարկը ձեռնտու էր երկու կողմին, սակայն վրացական կողմը այդ առաջարկին զուգահեռ փորձում էր իր օգտին լուծել տարածքային վեճերը, մասնավորապես Ալավերդու խնդիրը, որն էլ անվստահություն էր առաջացնում հայերի մեջ: Փետրվարի սկզբին վրաց արտգործնախարար Գեգեչկորին և Հայաստանում Վրաստանի դեսպան Մախարաձեն այցելում են Թիֆլիսում Հայաստանի դեսպան Լ. Եվանգուլյանին և վերստին առաջարկում կնքել ռազմաքաղաքական դաշինք՝ հիմնավորելով, թե Ադրբեջանում սկսվել է միջկուսակցական ուժեղ պայքար, մուսավաթը կորցրել է իր հեղինակությունը, մեծանում է իթթիհաթական կուսակցության դերը, որը պանթուրքական ազգայնական կուսակցություն է և գտնվում է Թուրքիայի ուժեղ ազդեցության տակ: Քաղաքական խնդիրները եկել են համաձայնության՝ ստեղծել ուժեղ մուսուլմանական Կովկաս, որի մեջ, բացի ռուսական Ադրբեջանից, պետք է մտնեն պարսկական Ադրբեջանը, Դաղստանը, Թերեքի մարզը, Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, Օլթին, Արդահանը, ամբողջ Բաթումի մարզը և Ախալցխայի գավառի մի մասը: Նուրի փաշան և Խալիլ բեյը ամենուր ուղարկել են իրենց ենիսարներին, բայց, ըստ Գեգեչկորիի, հայ-վրացական դաշինքի պարագայում անզլիացիները կընտրեն մեզ և ոչ թե մուսուլմաններին¹³: Այն, որ մահմեդական վտանգն սպառնում էր նաև Վրաստանին, շատ լավ էին հասկանում հայերը, բայց Վրաստանն իրապե՞ս և անկե՞ղծ էր ցանկանում այդ դաշինքը, թե՞ զիտակցելով, որ հայերին խիստ անհրաժեշտ և ձեռնտու է այն, օգտվելով առիթից՝ Հայաստանին մղում էին զիջումների: Այս կասկածը հիմնավորվում է նրանով, որ այդ հանդիպման ժամանակ վրաց գործիչները առաջարկում էին Ալավերդին միացնել Վրաստանին և իրենց զորամասը Արդահանում ավելացնել երեք վաշտով՝ իբր մահմեդականներից պաշտպանվելու համար¹⁴: Արդյոք սա չէ՞ր արվում հետագայում Արդահանը գրավելու հիմքեր ստեղծելու նպատակով: Այս տեղեկությունները փետրվարի 5-ին Եվանգուլյանը հեռագրում է Խատիսյանին, որը, ի պատասխան, փետրվարի 12-ին գրում է, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինքի հարցը քննարկվել է և՛ կառավարությունում, և՛ դաշ-

¹⁰ Տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., 2011, էջ 266:

¹¹ Վարչապետ Խատիսյանը դեսպան Եվանգուլյանին փետրվարի 12-ին գրած նամակում հաղորդում է, որ վերջին անգամ Թիֆլիսում եղած ժամանակ արտգործնախարար Գեգեչկորին և զինվորական նախարար Լորդկիպանիձեն իրեն առաջարկել են թուրքական վտանգի դեմ ռազմական դաշինք կնքել: Իսկ Խատիսյանն այդ շրջանում վերջին անգամ Թիֆլիսում եղել էր 1920 թ. հունվարին (տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, Գշվ. աշխ., էջ 196):

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 22:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 12-13:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 14:

նակցության խորհրդարանական խմբակցությունում և արժանացել է դրական վերաբերմունքի: Սակայն բոլորը դեմ են եղել տարածքային հարցերում զիջումներին, ինչպես նաև Արդահանում վրացական 300 զինվորների ավելացմանը¹⁵: Ըստ այդմ որոշվել է՝ 1. Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի կնքումը համարվում է օգտակար, 2. բանակցությունների ընթացքում ոչ մի տարածքային զիջում չի կարող արվել, 3. Արդահանում վրացական զորամասի համալրման հարցը դիտարկել բացառապես ռազմական դաշինքի կնքման համատեքստում¹⁶: Վրացիներն Արդահանում զորքի թիվն ավելացնելու առաջարկը հիմնավորում էին նրանով, որ քեմալականներն առաջանում էին Կարսի մարզի ուղղությամբ և Արդահանից անհրաժեշտ էր պաշտպանել Բաթումին: Եվանգոլյանն էլ էր կողմ վրացական զորակազմի ավելացման խնդիրը դրականորեն լուծելուն և առաջարկում է մեր կառավարությանը ավելացնել մեր զինվորների թիվը հարավային Արդահանում¹⁷: Սակայն ամբողջ խնդիրն այն էր, որ վրացիները հայկական կողմի հետ բանակցելուն զուգահեռ մի զորամաս էին մտցրել Արդահանի հարավային հայկական հատված՝ խախտելով նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանը և Արդահանի գավառապետ Կադիմովը բողոքում էին՝ գտնելով, որ հարավային Արդահանում վրացական կայազորի գոյությունը ծայրահեղ վտանգավոր է մեր շահերի և հեղինակության համար¹⁸: Դեռ ավելին, փետրվարի 25-ին Եվանգոլյանին ուղղված Խատիսյանի հեռագրից տեղեկանում ենք. «Ղորղանյանը հեռագրում է, որ վրացիները մեծ քանակությամբ զորք են ուղարկում Արդահանի հյուսիսային և հարավային մասերը: Խնդրում են ճշտել և բողոքել հարավային մասի կապակցությամբ, որը մեզ է պատկանում և հյուսային մասի կապակցությամբ, որտեղ նրանք կարող են պահել միայն 100 զինվոր...»¹⁹: Եվանգոլյանը նախ բողոքում է արտագործնախարար Գեգեչկորիին, ապա փետրվարի 29-ին տեսակցում Վրաստանի զինվորական նախարար Լորդկիպանիձեի հետ: Յայտց դեսպանը ներկայացնում է իր բողոքը, որ առանց հայկական կողմի համաձայնությունը ստանալու, վրացիները իրավունք չունեին զորք մտցնելու Արդահան: Լորդկիպանիձեն ևս սկսում է շահարկել հայ-վրացական հնարավոր դաշինքի խաղաքարտը՝ հայտարարելով, որ ինքն ընդունում է դեսպանի բողոքի ձևական հիմնավորումները, բայց Վրաստանի և Յայաստանի շահերը ըստ էության զուգահեռակալում են և շատ հավանական է, որ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ հայերի ու վրացիների թնդանոթները ընդհանուր թշնամու դեմ կգործեն միևնույն ճակատով²⁰: Մենք ընդունում ենք, որ Վրաստանում իսկապես կային առողջ մտածող շատ մարդիկ, ովքեր կարևորում էին հայ-վրացական ռազմական դաշինքի անհրաժեշտությունը: Սակայն պարզից էլ պարզ է, որ Վրաստանի կառավարությունը այդ դաշինքի գաղափարը խայծ էր դարձրել հայերի համար: Եվ ճիշտ չէր Եվանգոլյանի այն տեսա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 23:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 24:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 31-32:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 23:

¹⁹ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 211, թ. 38:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 212, թ. 43, ֆ. 200, գ. 1, գ. 221, թ. 17:

կետը, թե Վրաստանն անհանգստացած է մուսուլմանական վտանգից, և ժամանակն էր նրան կտրելու Թուրքիայից և Ադրբեջանից²¹: Վրաստանի նպատակն էր օգտվել հայերի նեղ վիճակից և տիրանալ տարածքներին: Հետագա իրադարձությունները և հատկապես թուրք-հայկական պատերազմում Վրաստանի վարքագիծը դա են ապացուցում:

Վրաստանի կառավարությունը շարունակում էր նվաճողական քաղաքականությունն Արդահանի և Օլթիի ուղղությամբ: Դա արվում էր ոչ միայն ռազմական ճանապարհով, այլ նաև ակտիվ քարոզչությամբ: Թաթարադրբեջանցի էմիսարների հետ գործակցելով՝ վրացիները կաշառում էին տեղի մահմեդական ազդեցիկ գործիչներին ու ղեկավարներին, նրանց պաշտոններ խոստանալով՝ տրամադրում էին հայկական իշխանությունների դեմ և ապստամբներին ապահովում զենք-զինամթերքով: Օրինակ, հայկական հետախուզական ծառայության մարտ ամսվա տվյալներով վրացիները չլղըրցիներին օգնել են զինամթերքով, և որ Ջուրզուկնայում են եղել մահմեդական էմիսարներ Բախչի բեկը, բժիշկ Հաջիևը, ինչպես նաև վրացական և ադրբեջանական երեքական սպաներ, որոնք մուսուլմաններին ասել են, որ շուտով ընդհանուր հարձակում կլինի Օլթիից մինչև Չլղըր²²: Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական կցորդ գեներալ Քիշմիշկի բողոքին ի պատասխան՝ Վրաստանի զինվորական նախարարի օգնական, գեներալ Գեդևանովը վստահեցնում է, որ վրացական սպաները Ջուրզուկնայում եղել են բացառապես հակազդելու Սերվեր բեկի* պլաններին, որին վրացական կառավարությունը հետախուզում է և մտադրված է դատի տալ²³:

Ինչքան էլ արդարանային վրացիները, միևնույնն է, Արդահանի նկատմամբ վրացական նկրտումների հարցում վրաց-ադրբեջանական համագործակցությունը նույնիսկ անգեմ աչքով տեսանելի էր: Եվ սա առաջին դեպքը չէր: Դեռևս 1919 թ. աշնանը, երբ Արդահանի հարցի շուրջ վեճերը նոր էին դադարել վրացական զորքերի դուրսբերման հետևանքով, Ալեքսանդրապոլի գավառական կոմիսարը ՀՀ արտգործնախարարությանը տեղեկացնում է, որ հոկտեմբերի 28-ին Ախալքալաքից գավառ են ժամանել վրացի երեք սպա, որոնք տեղական թաթարների հետ խորհրդակցել են ինչ-որ հարցի շուրջ, ապա երեք թաթարների հետ մեկնել են Արդահան, ուր ամսի 30-ին Ադրբեջանից եկել են տասը թուրք: Այդ վրացիների և թաթարների միջև ընթանում են բանակցություններ: Տրոհցկում վրաց զորքերի համար նախատեսվում են զորանոցներ²⁴:

Առաջին հայացքից թվում է, թե անհասկանալի է Արդահանի նկատմամբ վրաց հավակնությունների աջակցումը Ադրբեջանի կողմից՝ այն ենթատեքստում, որ այդ գավառին անթաքույց հավակնություն էր ցուցաբերում նաև մեծ եղբայր Թուրքիան: Բայց երբ խորանում ենք երևույթի մեջ, պարզ է դառնում, որ Ադրբեջանը դրանով նախ անկայունություն էր առաջացնում Հայաստանում, մահմեդականներին համախմբելով հայկական

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 13:

²² Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 10:

* Արդահանի մահմեդականների առաջնորդներից:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 12:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 99, թ. 151:

իշխանությունների դեմ՝ ստիպում էր, որ հայկական ավելի շատ զորք կենտրոնացվի Կարսի մարզում՝ թուլացնելով Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի ճակատները: Բայց ամենակարևորն այն էր, որ գրգռելով վրացիների ատրոսակը՝ Ադրբեջանը թշնամանք էր սերմանում երկու հարևան երկրների միջև և մի մեծ սեպ խրում բախտակից ու հավատակից ժողովուրդների միջև: Դրանով Վրաստանը կամա թե ակամա ներքաշվում էր թուրք-ադրբեջանական տանդեմի հակահայ քաղաքականության մեջ: Ցավոք պետք է արձանագրենք, որ հարևան հանրապետությունների հայ և վրացի ղեկավարները չկարողացան համագործակցության ճիշտ ճանապարհ գտնել, ինչն էլ որոշակիորեն նպաստեց Հայաստանի և Վրաստանի առաջին հանրապետությունների կործանմանը:

Վրաց մենչևիկները նաև քարոզչության միջոցով էին ուզում հասնել իրենց նպատակներին: Ըստ Թիֆլիսում Հայաստանի ռազմական կցորդ գեներալ Քիշմիշևի ճշտած հետախուզական տվյալների՝ Վրաստանի կառավարությունը տանում է ուժեղացված քարոզչություն՝ խաղաղ ճանապարհով Արդահանի և Օլթիի օկրուգներին, ինչպես նաև Չլդրի շրջանին տիրելու համար: Ինչպես գրում է Քիշմիշևը օգոստոսի 20-ին Երևան ուղարկված հեռագրում, կառավարությունը տանում է բոլոր աշխատանքները այդ առաջադրանքները լայն քարոզչության և կաշառքների ճանապարհով իրականացնելու համար: Ապա թվարկում է վրաց կառավարության կողմից կաշառված վրացի և մահմեդական այն անձանց անունները, որոնք իրականացնում են այդ քայքայիչ գործունեությունը: Նա նշում է նաև, որ Վրաստանի կառավարությունը ընդունել է մի շարք գաղտնի որոշումներ, որոնց նպատակն այդ շրջանների բնակչությանը խաղաղ ճանապարհով հանրապետությանը միացնելու նախապատրաստումն է:

1920 թվականի գարնանը անդրկովկասյան հանրապետությունների միջազգային դրությունը կտրուկ փոխվեց: Քենալ-բուլշևիկյան մերձեցումը հստակ կերպարանք ստացավ, որի հետևանքով ապրիլի 28-ին խորհրդայնացավ Ադրբեջանը: Վերջինս անմիջապես տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հայաստանին և Վրաստանին: Վրաց-ադրբեջանական բոլոր գաղտնի ու հայտնի պայմանագրերը փաստորեն դադարեցին գործել: Ի դեպ նշենք, որ թուրքական վտանգից զգուշանալով՝ տարեսկզբին հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինք առաջարկող վրաց կառավարությունը այդ նույն ժամանակ Ադրբեջանի հետ գաղտնի լրացուցիչ համաձայնագիր է ստորագրել՝ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև զինված հակամարտություն ծագելու դեպքում Ադրբեջանի օգտին բարյացական չեզոքություն պահպանելու մասին²⁵: Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ ընդհատվեց ապրիլին Թիֆլիսում հրավիրված անդրկովկասյան հանրապետությունների խորհրդաժողովը: Վրաստանն սկսեց խարխափել դիվանագիտության լաբիրինթոսում: Նա փորձում էր միաժամանակ հարաբերություններ հաստատել և պայմանավորվածություններ ձեռք բերել թե՛ խորհրդային Ռուսաստանի, թե՛ վերջինիս կողմից աջակցություն ստացող խորհրդային Ադրբեջանի, թե՛ իր հարավարևմտյան տարածքներին սպառնացող քենալական Թուրքիայի, թե՛ Հայաստանի և թե՛ համաձայնության երկրների հետ:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 13:

Այսպիսի բազմակողմ արտաքին քաղաքականությունն անարդյունավետ է փոքր երկրների համար: Վերջիններս պետք է հստակ և պարզորոշ արտաքին քաղաքական ուղղվածություն դրսևորեն: Այդ էր պատճառը, որ Վրաստանի դիվանագիտությունը ի վերջո ձախողվեց: Ցավոք, նույնը պետք է ասել նաև Հայաստանի մասին: Երկու կառավարություններն էլ իրենց անհեռատես և չկշռադատված քաղաքականության պատճառով կանգնեցին պետականության կորստի փաստի առջև: Մինչդեռ երկու հավատակից հարևանների ռազմաքաղաքական և տնտեսական հաշվենկատ համագործակցությունը շահեկանորեն կնպաստեր հանրապետությունների կայուն ապագային:

Անդրկովկասյան եռակողմ խորհրդաժողովի աշխատանքների ընդհատումից հետո խորհրդաժողովն ընդունեց երկկողմ հայ-վրացական ձևաչափը: Սակայն Վրաստանը, զբաղված լինելով խորհրդային Ռուսաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորմամբ, անընդհատ ձգձգում էր հայերի հետ կոնկրետ հարցերի քննարկումը: Վրաստանի կառավարությանը ի վերջո հաջողվեց մայիս-հունիս ամիսներին պայմանագրեր կնքել խորհրդային Ռուսաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի հետ, որից հետո միայն հունիսի 23-ին տեղի ունեցավ հայ-վրացական խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց վերջնականապես լուծել բոլոր վիճելի հարցերը²⁶: Ձգձգումների քաղաքականությունը վրացիների կողմից դրսևորվեց նաև այստեղ. թեպետ ներկայացնում էին առաջարկություններ, սակայն շարունակ հետաձգում էին նիստերի գումարումը: Ուստի հայկական պատվիրակության անդամ Ս. Մամիկոնյանը հունիսի 27-ին այցելում է վրաց արտգործնախարարություն և հայտարարում, որ եթե մինչև հուլիսի 1-ը նիստ չգումարվի, իրենք կհամարեն, որ դա վրացիների կողմից կարևոր չի համարվում, և իրենք իրենց լիազորությունները կհամարեն սպառված ու հրաժարական կներկայացնեն իրենց կառավարությանը²⁷: Հայկական կողմի այս քայլը տալիս է իր արդյունքը: Հունիսի 29-ին տեղի է ունենում հայ-վրացական խորհրդաժողովի առաջին նիստը²⁸, որի օրակարգում փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք հարցերի շրջանակում ընդգրկված էր նաև սահմանավեճերի հարցը: Այստեղ վրացական կողմն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշեց Արդահանի խնդիրը: Խորհրդաժողովի ընթացքի մասին հայկական պատվիրակության անդամ, Թիֆլիսում ՀՀ դեսպան Տ. Բեկզադյանի՝ հուլիսի 3-ին ՀՀ կառավարությանն ուղղած գեկուցագրում կարդում ենք. «...Հենց որ անցանք սահմանավեճերի խնդրին, Րամիշլիլին հարց յարուցեց Արդահանի եւ անցողակի կերպով Օլթիի մասին. մենք եւ Լորդկիպանիձեն²⁹ առաջարկեցինք սկսել հին վեճերից, իսկ յետոյ անցնել արեւմտեան սահմանների քննութեան, բայց Գեգեչկորին եւ

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200. ց.1, գ. 221, թ. 89:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 90:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 92:

²⁹ Հայ-վրացական խորհրդաժողովում վրացական պատվիրակության անդամներն էին ներքին գործերի նախարար Րամիշլիլին, արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորին և ռազմական նախարար Լորդկիպանիձեն, իսկ հայկական պատվիրակության կազմում ընդգրկված էին Ս. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը և Տ. Բեկզադյանը (տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 212, թ. 99):

Ռամիշլիլին պնդում էին, որ բոլոր հարցերը քննութեան առնւիճին միաժամանակ: Մեր դելեգացիան յայտարարեց (թերևս ուշացունով, դա պետք է միանգամից արվեր – Շ. Թ.), որ նա Արդահանի եւ Օլթիի մասին հրահանգ չունի, ուստի եւ բանակցել այդ հարցերի մասին չի կարող: Ես աւելացրի դրան, որ եթէ Արդահանի եւ Օլթիի մասին հարց դուի, ապա մենք պետք է վերջ տանք մեր աշխատանքներին, որովհետեւ այդ շրջանները, որպէս Հայաստանի անվիճելի հողամասեր, չեն կարող քննութեան առարկայ դառնալ, եւ պահանջեցի նրանցից բացարձակ եւ կտրուկ կերպով արտայայտել, դնում են արդեօք կոնֆերանսի քննութեան հարցը այդ շրջանների մասին: Ռամիշլիլին պատասխանեց, որ Օլթիի շրջանի մասին խօսք չի լինի, իսկ Արդահանի շրջանի վերաբերմամբ Վրաստանը պրետենզիաներ ունի, ուստի այդ հարցը պետք է քննութեան առնել...»³⁰: Ինչպէս տեսնում ենք, վրացիները որդեգրել էին շատ պահանջելով քչին հասնելու փորձված մարտավարությունը: Բայց արդյո՞ք դա նշանակում էր, որ Վրաստանը ընդհանրապէս էր հրաժարվում Օլթիի նկատմամբ հավակնություններից, միանշանակ ո՛չ, քանի որ նրանց հետագա վարքագծի վերլուծությունը ապացուցում է հակառակը, իսկ Լազիստանի նկատմամբ շարունակական հավակնությունները կասկածի նշույլ անգամ չեն թողնում, քանի որ այնտեղ տանող ճանապարհին անցնում էր Արդահանով և Օլթիով:

Վերոնշյալ զեկուցագրում Բեկզադյանը ցավով արձանագրում է. «Այսպիսով հին վէճերին աւելացւեց եւս մի նոր հարց, որի մասին մեր դելեգացիան պիտի ունենայ կառավարութեան որոշ հրահանգը»³¹:

Հայ-վրացական խորհրդաժողովի առաջին նիստում նաև որոշվեց, որ կողմերը հաջորդ նիստին սահմանավեճերի վերաբերյալ առաջարկներ և քարտեզ ներկայացնեն: Հաջորդ նիստը տեղի ունեցավ հուլիսի սկզբին: Վրացական պատվիրակությունը ներկայացրեց իր տարածքային պահանջները՝ միաժամանակ յայտարարելով, որ այդ սահմաններն ընդունելի կլինեն իրենց համար, եթէ կողմերի միջև առկա բոլոր խնդիրները ամբողջությամբ լուծում ստանան: Սա էլ ըստ երևույթին շանտաժ էր, քանի որ տարանցման և մյուս հարցերը սահմանավեճերի հետ կապելով՝ վրացիները հայտնվում էին շահեկան վիճակում: Նույնիսկ մեզ համար ամենադժվարին իրադրության մեջ՝ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում, հայ-վրացական քննարկումները մենք սկսում էինք տարանցման խնդրից, իսկ վրացիները՝ սահմանավեճերի: Կարծում ենք, ամեն ինչ հասկանալի է:

Ներկայացված փաստաթղթում մանրամասն նկարագրվում է հայ-վրացական սահմանաբաժանումը, ապա նշվում. «Այսպիսով Վրաստանը հրաժարվում է Լոռուց հօգուտ Հայաստանի, վերը բերված սահմաններում, չնայած որ, Լոռին և տնտեսապէս և պատմականորեն Վրաստանի անբաժան մասն է կազմում: Բացի դրանից, Վրաստանը հրաժարվում է Օլթիի շրջանից, չնայած պատմական և ազգագրական տեսանկյունից այդ շրջանի նկատմամբ ևս ունի անառարկելի իրավունքներ: Ինչ վերաբերվում է Արդահանի ամբողջ շրջանին, ապա վրացական պատվիրակությունը հայ-

³⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, ք. 92-93, նաև՝ ֆ. 275, ց. 5, գ. 212, ք. 99-100:

³¹ Նույն տեղում:

տարարում է, որ բացի պատմական և ազգագրական իրավունքներից, այդ շրջանը ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից Վրաստանի համար կյանքի կամ մահվան հարց է. բանն այն է, որ Բաթումի մարզը միշտ ապրել է միայն Արդահանի շրջանի սննդամթերքով, բացի դրանից, Բաթումի մարզի պաշտպանությունը առանց Արդահանի շրջանի հարավային սահմաններին տիրապետելու, անհնաստ է: Սրան պատվիրակությունն իր պարտքն է համարում ավելացնել, որ նախ Արդահանի շրջանը 1919 թվականին մաքրվել և ազատագրվել է Կովկասի հարավ-արևմտյան հանրապետության ոտնձգություններից բացառապես վրացի զինվորների արյամբ, և երկրորդ, ինչքան հայտնի է պատվիրակությանը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը երբեք չի հայտարարել Արդահանի և Օլթիի շրջանների նկատմամբ իր հավակնությունների մասին»³²:

Ցավով պետք է արձանագրել, որ վիճելի հարցերը լուծելու պատրաստականությամբ խորհրդաժողով հրավիրած բարեկամ երկրներից մեկի այսպիսի մաքսիմալիստական տարածքային պահանջներ առաջ քաշելը, մեղմ ասած, չի խոսում իրական բարեկամության մասին, ի չիք էր դարձնում ռազմավարական կարևոր հարցերում հետագա համագործակցության հնարավորությունը:

Նախ՝ Լոռու և Օլթիի մասին: Շիտակ չէին վրաց պատվիրակները՝ ասելով, թե զիջում են այդ շրջանները, որովհետև, ըստ փաստաթղթում բերված սահմանների նկարագրության³³, վրացիները պահանջում էին ամբողջ Բորչալուի շրջանը՝ Սանահինը ներառյալ, և Օլթիի մի մասը³⁴, իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջ Արդահանի շրջանին տիրապետելու հիմնավորումներին, ապա նկատում ենք, որ վրացիները դա բացատրում են Բաթումի մարզի պարենային և սահմանային անվտանգությամբ: Դրանք հիմնազուրկ բացատրություններ էին, քանի որ եթե Արդահանը պատկաներ Հայաստանին, ապա դա Բաթումի մարզի համար ոչ մի առումով սպառնալիք չէր, քանի որ, այսպես թե այնպես, վրացիները տիրապետում էին Հյուսիսային Արդահանը, ինչպես նաև Բաթումի մարզի հարավային սահմանը, այնպես որ ամենևին էլ հարկ չկար հավակնելու գավառի հարավային սահմանագծին:

Արդահանի հետ կապված ևս մեկ խնդիր կար, որը ձգտում էր շրջանցել Վրաստանը: Դա դեռևս 1919 թվականից գործող Արդահանի բաժանման վերաբերյալ հայ-վրաց-անգլիական համաձայնությունն էր: Իրենց հիմնազուրկ բացատրություններով վրացիները փորձում էին չեղարկել այդ համաձայնությունը:

Ինչ վերաբերում է վրաց պատվիրակների այն լրացուցիչ փաստարկին, թե 1919 թվականին վրաց զորքերն են ազատագրել Արդահանը, պետք է ասել, որ նախ՝ վրաց զորքերի կողմից հարավային Արդահանի որոշ հատվածներ մուտք գործելը արդեն իսկ ձեռք բերված պայմանավորվածությունների խախտում էր, իսկ հայկական բանակն ինչպես ամբողջ

³² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 99, նաև՝ ֆ. 275, ց. 5, գ. 154, թ. 168:

³³ Մենք տեքստում չբերեցինք սահմանների մասնագիտական-տեղանքային նկարագրությունը, քանի որ այն սովորական ընթերցողին ոչինչ չի ասում:

³⁴ Տես թիֆլիսի հայոց դիվանագիտական ներկայացուցչության թիվ 10 տեղեկագիրը: 25 հուլիսի, 1920 թ.: ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 53:

Կարսի մարզում, այնպես էլ Արդահանի հարավում վստահորեն տիրապետում էր իրավիճակին, և հետո՝ վրացիները մինչև անկախության հռչակումը երբեք էլ չեն հավակնել Արդահանին: Բավական է վերհիշել 1918 թվականի մարտին տեղի ունեցած Տրապիզոնի խորհրդաժողովի անցքերը, երբ Բաթումը փրկելու նպատակով վրացիները ձգտում էին Կարսի և Արդահանի հաշվին հագեցնել թուրքերի այսորժակը: Դեռ ավելին, երբ 1918 թվականի մարտի կեսերին հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանը խնդրում է վրացական կորպուսի հրամանատար գեներալ Գաբակին հսկողության տակ վերցնել Արդահանի շրջանը³⁵, վերջինս մերժում է՝ պատճառաբանելով, թե ինքը դրա համար ուժեր չունի³⁶: Իրականում վրացական կորպուսին հետաքրքրում էր միայն Բաթումի մարզի անվտանգությունը, որի սահմաններին կանգնած էին վրացական ստորաբաժանումները: Իսկ վրացական պատվիրակության վերջին լրացուցիչ հիմնավորումը, թե Հայաստանը երբեք հավակնություն չի ցուցաբերել Արդահանի և Օլթիի նկատմամբ, միանգամայն հիմնազուրկ էր: Ինչպե՞ս կարող է մի պետություն հավակնություն ցուցաբերել իր իսկ տարածքի նկատմամբ, կամ որտեղի՞ց գուշակեին Հայաստանի ղեկավարները, որ օրերից մի օր հարևան Վրաստանը անհավանական տարածքային պահանջներ կներկայացնի, որ իրենք էլ վաղօրոք ի լուր աշխարհի հայտարարեին, թե Արդահանը կամ Օլթին Հայաստանի մաս են կազմում: Թեպետ եղել էր նաև նման հայտարարություն. չէ՞ որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին հայկական պատվիրակության ներկայացրած պահանջներում Օլթին և Արդահանի գավառի Կուր գետից հարավ ընկած տարածքները ներառված էին Հայաստանի սահմանների մեջ, ինչին քաջատեղյակ էր Փարիզի վեհաժողովի վրացական պատվիրակությունը:

Հայ-վրացական խորհրդաժողովի երկրորդ նիստում, ի տարբերություն վրացիների, հայկական պատվիրակությունը սահմանավեճերի վերաբերյալ առաջարկ չներկայացրեց: Այս անգամ ձգձգումների քաղաքականություն էր որդեգրել Հայաստանի կառավարությունը: Բանն այն էր, որ այդ ժամանակ Փոթիում էր գտնվում Անգլիայի ուղարկած մեծաքանակ ռազմամթերքը, ուստի կառավարությունը որոշել էր երկու-երեք շաբաթ ձգձգել այդ հարցը, մինչև այն տեղափոխվեր Հայաստան: ՀՀ արտգործնախարարությունը Երևան կանչեց Վրաստանում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ս. Մամիկոնյանին՝ իրավիճակի մասին զեկուցում տալու և հրահանգներ ստանալու համար, որը նաև հետաձգումները արդարացնելու առիթ կլիներ վրացիների համար³⁷:

Ի պատասխան վրացիների մեծածավալ տարածքային պահանջների, Հայաստանի կառավարությունն իր հերթին մտադիր էր խորհրդաժողովին ներկայացնել տարածքային պահանջներ, որով Հայաստանի սահմաններ պետք է ընդգրկվեին մինչև Խրամ գետը, ամբողջ Ախալքալաքը,

³⁵ Կովկասյան ճակատի գրեթե ողջ ծանրությունն ընկած էր հայկական կորպուսի ուսերին և ուժերի անբավարարության պատճառով էր Նազարբեկյանը դիմել Գաբակի օգնությանը:

³⁶ Տե՛ս «Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի», գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հուշերը, Եր., 1994, էջ 82:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 94:

Արդահանի ամբողջ շրջանը և Բաթումի մի մասը՝ ճորոխի հովիտը, որը վրացիների հետ սակարկությունների հնարավորություն կընձեռներ³⁸:

Հայ-վրացական տարածքային վեճերը հուլիս-օգոստոս ամիսներին լուծում չեն ստանում: Վրացիները շարունակում էին պահանջել Բորչալուի շրջանը՝ Սանահինով ներառյալ, ամբողջ Ախալքալաքի և Արդահանի շրջանները և Օլթիի մի մասը: Տարածքային հարցերում անհամաձայնության պատճառով խորհրդաժողովը հուլիսի վերջերից ժամանակավորապես դադարեցնում է իր աշխատանքները:

Մինչ ընթանում էին խորհրդաժողովի աշխատանքները, ամռանը շարունակվում էին տարաբնույթ միջադեպերն Արդահանի շրջանում: Մասնավորապես, անասուններ գողանալու նպատակով Արդահանի վրացական հատվածից հայկական հատված էին ներթափանցում ավազակախմբեր: Եվ հայ զինվորները ստիպված էին լինում նրանց հալածել հյուսիսային Արդահան, ուստի Բեկզադյանը խնդրում էր վրացական իշխանություններից միջոցներ ձեռնարկել՝ կանխելու Վրաստանի տարածքից ավազակների մուտքը Հայաստան³⁹:

Ահա այսպիսի ընթացք ստացավ Արդահանի շուրջ հայ-վրացական վեճը 1920 թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին: Սեպտեմբերին բռնկվեց թուրք-հայկական պատերազմը, և Արդահանի շուրջ ծավալվող իրադարձությունները բուլղոզիին այլ ընթացք ստացան: Ստեղծված իրավիճակում Վրաստանի մենշևիկ կառավարիչները ճիշտ չկողմնորոշվեցին: Նրանք քեմալականներին խոստացան «բարյացական» չեզոքություն՝ հույս ունենալով իրենցից հեռացնել թուրքական վտանգը և տիրանալ հայ-վրացական վիճելի տարածքներին: Սակայն սխալվեցին: Հաշիվները մաքրելով Հայաստանի հետ՝ քեմալականները զենքն ուղղեցին Վրաստանի դեմ: 1921 թ. փետրվարի 23-ին նրանք գրավեցին Արդահանը⁴⁰, իսկ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով այն ամրագրեցին Թուրքիայի կազմում:

Բանալի բառեր – *հայ-վրացական սահմանավեճեր, հայ-վրացական դաշինք, հայ-վրացական խորհրդաժողով, վրաց-ադրբեջանական համագործակցություն, Հայաստանի ծովային ելք*

ШИРАК ТОРОСЯН – Вопрос Ардагана в контексте армяно-грузинских отношений (январь–август 1920 года). – Одним из факторов, осложнявших отношения Первой РА с Грузией, был спор из-за Ардагана, связанный помимо прочего с борьбой Армении за выход к морю. Без него страна попадала в полную зависимость от Грузии по части коммуникаций. Спор оказался затяжным. В апреле 1919 года стороны договорились, что территории, расположенные в регионе Ардагана севернее Куры, переходят к Грузии, а южнее – к Армении; была также

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 560, մաս I, թ. 164:

⁴⁰ Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 329:

определена численность гарнизона. В октябре Грузия согласилась вывести войска с территорий, отошедших к Армении, которая не возражала, чтобы грузинский гарнизон в северной части Ардагана достиг ста человек вместо пятидесяти. В январе 1920-го Грузия предложила Армении создать военно-политический союз, направленный против турок; взамен она потребовала Алаверди, рудники и увеличить грузинский гарнизон до 300 солдат. Это предложение было отклонено. В конце февраля Грузия без какого-либо согласования ввела войска в южную часть Ардагана; стало ясно, что, предлагая соседям альянс, она использовала его как приманку. На созванной в этой связи конференции грузины потребовали себе Ардаган и провинцию, подкрепляя своё требование неубедительными историческим и этническим аргументами и безопасностью Батума. Армянская делегация требование отвергла, и конфликт остался неразрешённым. А в сентябре Турция напала на Армению; по итогам войны Ардаган отошёл к агрессору.

Ключевые слова: армяно-грузинские пограничные споры, армяно-грузинский альянс, армяно-грузинская конференция, грузино-азербайджанское сотрудничество, выход Армении к морю

SHIRAK TOROSYAN – *Ardahan Issue in the Context of the Armenian-Georgian Relations (January-August, 1920)*. – In the period of the existence of the First Republic of Armenia one of the factors distorting the Armenian-Georgian relations, was the dispute around Ardahan. This was a new phenomenon in the history of the Armenian-Georgian territorial disputes and was due to the struggle of Armenia for the exit to the sea. Having claims for the districts of Ardahan and Olti, Georgia was depriving Armenia from the own exit to the sea in the direction of Batum or Lazistan, thus Armenia was appearing in the complete dependence from Georgia regarding the communication, which could create an opportunity to make the Armenian side to make concessions in case of other border disputes.

The dispute around Ardahan continued throughout 1919. Only in October the dispute was resolved. The Georgian side agreed to withdraw troops from the territories of Ardahan, located to the south of Kura River, which belonged to Armenia, and the Armenian side agreed that the personnel of Georgian garrison in the northern part of Ardahan town would become 100 instead of previous 50 (according to the agreement reached in April the territories located to the north of the Kura river in Ardahan region passed to Georgia, and the southern part – to Armenia; the size of the garrison was also defined).

In January 1920 the Georgian government offered Armenia to form a military-political alliance against the Turks; instead they demanded the northern part of Alaverdi and pits and increase of the Georgian garrison up to 300 soldiers. This proposal was rejected by the diplomatic representative of Armenia in Tiflis T. Bekzadyan. In the process of these negotiations in the end of February the Georgian government, without any consent, moved the troops into southern Ardahan. This step justified the distrust of the Armenians towards the proposed alliance, as it was used as bait by the Georgians.

On June 29 the Georgian-Armenian conference was organized to discuss the Armenian-Georgian contentious issues. Here the Georgian delegation officially demanded the Ardahan province, substantiating the rights of Georgia in historical, ethnographic aspects, as well as in the context of security of Batumi. This demand, which was justified with poor arguments, was rejected by the Armenian delegation. So, the Ardahan issue, as well as other contentious issues in the context of the Armenian-Georgian relations received no resolution up to September. The Turkish-Armenian War began in September and Ardahan issue received new manifestations.

Key words: *Armenian-Georgian relations, Armenian-Georgian border disputes, Armenian-Georgian alliance, Armenian-Georgian conference, Georgian-Azerbaijani cooperation, Armenia's exit to the sea, Ohanjanyan, Bekzadyan, Gegechkori*